

Розділ 8. Культура і соціальна структура

8.1. Соціальна структура і соціальна нерівність

Відомо безліч визначень соціальної структури. Щоб знайти найзагальніше і найхарактерніше, наведемо деякі з них. Очевидні лише поступово змінні системи взаємодій соціальних сил у суспільстві — це і є соціальна структура. Соціальна структура означає опосередковану мережу відносин між соціальними елементами і через її посередництво впливаючий загальний зв'язок соціального цілого. Поняття соціальної структури відображає зв'язок соціальних явищ та існуючих між ними соціальних відносин і залежностей.

Якщо звернутися до словників, істотних відмінностей у дефініціях також не виявиться. Так, у словнику Б.Шеферса, де наводяться основні поняття соціології, говориться: „Під соціальними структурами розуміються (відносно) стабільні закономірності соціального життя, наприклад, рольова поведінка, організаційні моделі та соціальне розшарування”.

Подібним чином визначає соціальну структуру американський словник сучасної соціології Т.Холта: „Соціальна структура означає (а) відносно стабільні відносини, що існують між аспектами соціальної системи, і (б) організацію специфічно групових чи індивідуальних позицій, які відрізняються одна від іншої особливим статусом”.

Мабуть, найбільш загальне визначення, що підсумовує і підтверджує різноманіття дефініцій, частина з яких для ілюстрації наведена вище, дано в німецькому „Соціологічному лексиконі”: „Соціальна структура, [a] структура суспільства чи, у більш загальному вигляді, соціальної системи — [b] організація акторів у інституціонально упорядковані відносини, найважливішими структурними змінними яких є позиція, роль і статус (Редкліф-Браун, Нагель, Лінтон, Парсонс, Мертон й ін.)

Визначення важливих ознак і вимірів соціальної структури не одноманітні; згідно з відповідними пізнавальними інтересами використовуються різні підходи, наприклад, демографічний підхід (поділ населення за статтю, віком, професією, освітою, доходом, частотою зміни місця проживання тощо); підхід, що спирається на якість виробничих відносин і соціальної структури (Маркс); підхід, що виходить з масштабів і рівня поділу праці (Спенсер, Дюркгейм); підхід, що орієнтується на ступінь раціоналізації і бюрократичної організації (М.Вебер), підходи, що розрізняються за визначенням цінностей і норм та відповідно природи взаємодії інститутів (Дюркгейм, Парсонс, Гелен); підходи, де наголошується на соціальному розшаруванні за престижем, владою тощо.

Узагальнюючий аналіз представлених визначень показує, що в них відбиті, як правило, два основних моменти: системно-організаційний і стратифікаційний. З одного боку, соціальна структура є системою відносин, що організують сус-

пільство в єдине ціле, те, що тримає суспільство в єдності, не даючи йому розсіпатися на окремі елементи — групи-агрегати або ізольованих індивідуумів. З другого боку, соціальна структура — це сукупність статусів, груп, чи верств класів, організована в ієрархічному порядку, тобто не рівних у тому, що стосується доступу до ресурсів, якими володіє соціальна система. Визначення, у яких не враховується момент ієрархічної організації соціальної структури, варто вважати недостатньо повними, оскільки вони нехтують фактом *соціальної нерівності*.

Як неважко помітити, у багатьох із наведених визначень не береться до уваги, що соціальна структура в кожному конкретному випадку її існування є вираженням соціальної нерівності. При читанні їх створюється враження, начебто термін *соціальна структура* — чисто технічний і описовий соціологічний термін, що ніяк не відображає соціальні битви за рівність і соціальну справедливість, які непокоять європейський світ уже не одне сторіччя. Насправді будь-який соціоструктурний аналіз і будь-який соціоструктурний опис завжди був і є описом систем соціальної нерівності.

Це твердження пояснюється зовсім не бажанням спровокувати чергову ідеологічну бурю. Необхідно враховувати, що нерівність індивідів і груп є споконвічною ознакою соціальної структури, тільки завдяки якій стає можливим її існування в системній якості; в іншому випадку — у випадку рівності чи тотожності складових елементів системи — просто не було би сенсу говорити про громадську організацію, про систему, структуру; мова могла йти просто про абстрактну безліч елементів. Тому в міркуваннях про соціальну структуру поняття соціальної нерівності виконує не тільки ідеологічну, а й важливу аналітичну функцію. Крім того, саме факт нерівності, як показує досвід, зумовлює розвиток і зміну соціальної структури.

8.2. Вертикальні класифікації

Більшість авторів стверджує, що соціальна нерівність була завжди. Справді, нерівність людей є емпіричним фактом. Люди розрізняються за своїми смаками, за кольором волосся, за доходом, знанням, фактичною чи формальною освітою, віком, фізичною силою, сексуальною потенцією, за професією, за тим, володіють вони нерухомістю, землею чи засобами виробництва, і за безліччю інших ознак. Але не всі ці відмінності соціально значущі. Про соціальну нерівність можна говорити тільки тоді, коли відмінності людей з якихось з перелічених (чи не згаданих у цьому переліку) параметрів людської нерівності закріплено інституційно і це стало базисним принципом класифікації людей.

Як вважає антрополог К.Едер, для того, щоб мати можливість говорити про соціальну нерівність, треба попередньо здійснити дві пізнавальні операції. Перша полягає в тому, щоб піддати соціальний світ вертикальній класифікації, а друга — у тому, щоб цей вертикально класифікований світ, що складається з поділених на класи індивідуумів, оголосити відхиленням від ідеалу рівності. Тільки тоді нерівність буде усвідомлена, стане предметом наукового і суспільного *дискурсу*. Можна навіть сказати, що тоді нерівність *почне існувати*.

Цей, на перший погляд, простий опис походження нерівності отримує своє підтвердження в аналізі *простих* (тих, що раніше називали примітивними) і традиційних суспільств. *Вертикальна класифікація* як така універсальна і характерна практично для всіх культур. Але в різних культурах у різні історичні епохи вона використовується, пояснюється й інтерпретується по-різному.

У *простих* суспільствах соціально значущими є такі якості людей, як належність до певного роду, стать і вік, що відповідно трансформуються в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. Соціальні статуси мають аскриптивний характер. Аскриптивний (від англ. ascription — приписування) — термін, уведений Р. Лінтоном для позначення однієї з альтернатив соціальних орієнтацій, що складають опозицію приписування — досягнення (ascription — achievement). Про індивіда можна судити чи відповідно поводитися стосовно нього, орієнтуючись або на приписані йому якості (вік, стать, престиж, колір шкіри тощо), або на його реальну поведінку й успіхи (як представника професії, громадянина, платника податків). Ці поняття широко застосовуються для характеристики соціальних статусів, тобто як критерії стратифікації. При цьому передбачається, що соціальний статус особистості в розвинутих індустріальних суспільствах дедалі більше визначається її реальними успіхами (орієнтація на досягнення), ніж аскриптивними ознаками (приписування).

Едер приводить такий яскравий приклад. В одному австралійському племені чоловіки похилого віку мали право брати в дружини стільки дівчат, скільки вони могли собі дозволити. Щоб отримати привілейовану позицію в „системі розподілу жінок”, молодим чоловікам доводилося чекати, поки вимруть старі. На практиці ця традиція призводила до того, що чоловіки досягали шлюбного віку в сорок років і пізніше. Тут належність до вікової групи була основою системи класоутворення. Зовнішній спостерігач (сучасний етнограф) міг би сказати, що така практика породжує соціальну нерівність між віковими класами. Слід зазначити, що самі представники племені не вбачали в цьому встановленні ніякої нерівності, а розглядали його просто як частину *природного* світового порядку.

Виникає запитання, чи справді в цьому випадку існує соціальна нерівність? Стверджувати, що в даному випадку взагалі немає нерівності, було б явно неправильно. Едер приходять до парадоксального висновку: тут існують соціальні класи людей, а отже, і об'єктивна нерівність. Однак вона оцінюється й інтерпретується не як соціальна нерівність, а як іманентний природі порядок. Інакше кажучи, незважаючи на наявність *об'єктивної* нерівності (у розглянутому випадку вікової) і соціальних класів, що виникли на основі вертикальної класифікації, *соціальної* нерівності відсутня, оскільки вона не усвідомлена і не інтерпретована як така. Тому немає підстав для появи того, що в європейському інтелектуальному середовищі іменується дискурсом рівності. Таким чином, із двох згаданих вище когнітивних операцій зроблена перша, але не зроблена друга.

Звернімося до *традиційного* суспільства. Тут кількість ознак, що впливають на класоутворення, збільшується. Крім віку і статі, виникають класифікаційні лінії, засновані на поділі праці. Багато авторів думають, що й у „простих” суспільствах

не тільки родинні, вікові і статеві відмінності відігравали роль критеріїв соціальної диференціації, але і відмінності, що впливають з поділу праці. Більш того, ці відмінності розглядаються як основні і зумовлюючі соціальну еволюцію, як, наприклад, відмінність „збирачів, мисливців і хліборобів”. Утім, існування землеробства як категорії поділу праці в простих суспільствах саме по собі сумнівне. Швидше за все, землеробство виникає при переході до традиційного типу суспільства. Крім того, зароджується станова структура, з’являються відмінності між селянами і ремісниками, між ремісниками і знаттю. Але і тут соціальна нерівність не є проблемою, тому що в цих суспільствах об’єктивна нерівність сприймається як частина *божественного порядку*. Принцип вертикальної класифікації інтерпретується як приватний прояв особливої теорії світового порядку, це теорія божественної ієрархії, яка у тому, що стосується соціальної сфери, втілилася в ієрархії станів і каст. Така (чи подібна) теорія характерна для всіх традиційних суспільств, де б вони не існували, зокрема вона яскраво виявлялася в європейському середньовіччі, коли на основі теорії загальної світової ієрархії будувалася і класифікація станів.

Найбільш виразні наслідки соціальної диференціації відзначаються в індійській кастовій системі, де нерівність, що об’єктивно виражалася, досягла максимуму можливого. Парадоксально, але ця нерівність не тільки не сприяла прагненню до соціальної рівності, але навіть утрудняла її. Саме теорія божественного походження нерівності не дозволяла „перевизначити ситуацію” — витлумачити кастову систему як вираження соціальної нерівності.

У сучасному суспільстві ситуація істотно відрізняється від тієї, яка характерна для простого і традиційного суспільств. Надзвичайно зростає кількість класифікаційних критеріїв. При цьому класифікації переплітаються, взаємодіють, утворюють складні структури (кластери). Але найголовніше — різноманітні об’єктивні нерівності не тільки усвідомлюються як такі, а й інтерпретуються з погляду ідеалу рівності. Тому вони сприймаються як факти соціальної нерівності й стають як предметом суспільного дискурсу, так і причиною багатьох класових та інших конфліктів.

На противагу колишнім теоріям божественної ієрархії чи природного порядку створюються численні теорії соціальної структури, класової чи прошаркової стратифікації, основу яких становлять ті ж, що й завжди, вертикальні класифікації. Але тут завдання дослідника доповнюється аналізом соціальної нерівності (те, що для вчених минулих часів — магів, шаманів, ченців просто не було темою) і шляхів її подолання.

Якщо скористатися сформульованою Едером ідеєю про дві когнітивні операції, необхідні для формування дискурсу нерівності, то можна сказати, що в сучасному суспільстві здійснена друга з них: вертикально класифікований (ще в простих і традиційних суспільствах) світ, що складається з класів, був оголошений відхиленням від ідеалу рівності, тобто відбулося кардинальне перевизначення ситуації соціального.

8.3. „Модерністський проект”

Перевизначення ситуації відбулося в XVIII ст., у період піднесення буржуазії. Узагалі ж справа виглядала так, начебто в цей період соціальна нерівність була відкрита, так би мовити, виявлена як реальність, яка до того часу успішно ховалася від людських очей і допитливого розуму.

„Людина народжена вільною, а всюди вона в кайданах”. Цей афоризм Ж.-Ж. Руссо — ключ до розуміння ідеї соціальної нерівності, що з’явилася в епоху Просвітництва. Раніше, відповідно до натуралістичних і теологічних тлумачень, людина *не* народжувалася вільною; людина від народження належала до певного класу у вертикальній класифікаційній системі. При цьому окремі аскриптивні ознаки могли змінюватися, наприклад, у зв’язку з переходом в іншу вікову чи в іншу родинну групу, однак належність до деяких класів, заснованих на поділі праці чи на становому розподілі, залишалася постійною.

Руссо розділив усі вертикальні класифікації на дві групи: класифікації, де базисом служать природні нерівності, і класифікації, де базис має, як він висловлювався, політичний, а ми б сказали, — культурний характер. У його власних словах: „Я бачу в людському роді дві нерівності: одну, котру я називаю природною чи фізичною, тому що вона встановлена природою і полягає у відмінності віку, здоров’я, тілесних сил і розумових чи душевних якостей; іншу, котру можна назвати нерівністю умовною чи політичною, тому що вона залежить від певної угоди і тому що вона встановлюється чи, щонайменше, стверджується за згодою людей. Ця остання полягає в різних привілеях, якими одні користуються за рахунок інших: як те, що вони більш багаті, більш шановані, більш могутні, ніж інші, чи навіть змушують їх собі коритися”.

Оскільки ця нерівність має умовний характер, тобто ґрунтується на суспільних конвенціях, вона може і повинна бути скасована в ім’я рівності, що полягає, в першу чергу, в ліквідації згаданих „привілеїв”, релігійні й примітивно-натуралістичні обґрунтування яких, прийняті раніше, не витримують критики розуму. Фактичній нерівності був протиставлений ідеал рівності, і з цього часу — з періоду Просвітництва — боротьба за рівність стала одним з основних мотивів сучасної культури.

У другій половині XIX ст. відкриття соціальної нерівності і вимога рівності були осмислені як частина грандіозного духовного перевороту того часу, що поклав початок новій культурній епосі — епосі модерну. Ще пізніше, вже в XX ст., програма критики догм і марновірств та самоздійснення розуму в історії, яка була написана мислителями Просвітництва і почала здійснюватися на практиці в період Великої французької революції, одержала трохи пишномовну назву „модерністський проект”.

Що таке епоха модерну? Що таке модерністський проект? Які відношення між модерном і Просвітництвом? На ці питання десятиліття за десятиліттям відповідають десятки і сотні авторів, але серед них мало згоди навіть з корінних питань. Дійсно,

у період реалізації модерністського проекту існували найрізноманітніші, часом взаємовиключні суспільні форми, культурні й художні стилі, політичні режими, світогляди, ідеології. Практично епоха модерну включає весь європейський Новий час, і справді важко підвести ці три століття під єдиний загальний знаменник.

Тому покоління за поколінням мислителів *post factum* інтерпретують зміст модерну, що збагачується і поглиблюється в міру ходу історії.

Епоху модерну, а разом з нею і модерністський проект можна визначити в історичному, культурному і соціальному значеннях. Ось як говорить про це П.Велінг: „Історично початок модерну звичайно ототожнюється з індустріальною революцією (вичленування економічної системи), виникненням (чи вичленуванням) буржуазно-демократичної держави, з буржуазним Просвітництвом і початком експериментальних (природних) наук, характерних для Нового часу... Тому з історичного погляду, модерн — це ще одне, і також дуже невизначене, поняття для позначення як „європейського Нового часу”, так й індустріального капіталізму.

Про *соціальний* зміст модерну писав Макс Вебер, указуючи, що соціальний світ стає усе більш „прозорим”, тобто чітким, зрозумілим, доступним для пізнання і зміни, завдяки його „розчаклуванню” внаслідок наростаючої раціоналізації соціального життя. Розчаклування означало звільнення суспільства від панування магії і марновірств, його довіра до розуму, науки, раціональної процедури у всіх сферах суспільного життя. Розчаклування розглядалося ним не як одноразовий акт, а як тенденція, саме тенденція, що додає єдності та змісту всій епосі модерну. Вебер відзначав: „Наростаюча інтелектуалізація і раціоналізація ... *не* означає зростання загального знання умов життя, у яких знаходиться людина. Але вони означають щось інше: знання того чи віру в те, що людина завжди *може* про це дізнатися, як тільки *захоче*, що взагалі немає таємничих непередбачених сил, які втручаються в її життя, що вона може, зрештою, *шляхом раціонального розрахунку опанувати* всіма речами. Ось що означає розчаклування світу. Тепер не доводиться, як дикунам, для яких ці сили існували, застосовувати магію, щоб підкорити чи умилостивити духів: це стає справою розрахунку і техніки. Формується інтелектуалізація як така”.

Спираючись на праці Вебера, сучасний німецький філософ Ю.Хабермас так подає *культурний* зміст модерну: „За Вебером, культурний модерн характеризується тим, що виражений у релігійних і метафізичних образах світу субстанціональний розум розділився на три моменти, які тільки формально (шляхом аргументативного обґрунтування) можуть бути утримані разом. Оскільки образи світу розпалися, традиційні проблеми могли тепер трактуватися лише під специфічними кутами зору істинності, нормативної правильності, автентичності (чи краси), тобто могли обговорюватися як питання пізнання, справедливості й смаку. Новий час прийшов до виділення ціннісних сфер науки, моралі та мистецтва.

З певною часткою впевненості можна сказати, що сучасна європейська цивілізація є продуктом здійснення модерністського проекту. Практично усіма своїми ознаками вона зобов'язана епосі модерну і модерністському проекту. Наука, мистецтво, мораль, індустрія, свобода, демократія, прогрес — ці та інші складові час-

тини сьогодення життя, без яких, здається, просто неможливо існувати, є продуктом модерну, так само як соціальна рівність, раціональна суспільна організація, високий життєвий стандарт й інші досягнення західної цивілізації.

Однак підсумки здійснення модерністського проекту виявилися не настільки надихаючими, як може здатися на перший погляд. Безробіття, екологічна катастрофа, наскрізь бюрократизоване і зарегульоване соціальне життя — ці та інші лиха індустріального світу добре знайомі. Не варто також забувати про уроки тривалої історії епохи модерну, особливо її історії ХХ ст., коли саме Європа — колиска модерну — породила дві найстрашніші війни в історії людства і два жахливіх тоталітарних режими. Багато дослідників (наприклад, представники критичної філософії Франкфуртської школи) думають, що зерна такого розвитку були закладені в передумовах просвітницького світогляду.

Модерністський оптимізм помітно йде на спад. Модерністський проект, з одного боку, демонструє свідчення виродження, а з другого — стає знаряддям євроцентристської політики, інструментом невтримної і часто безсоромної експансії Заходу. Свідченням виродження є поступова підміна головного змісту модерністського проекту: місце „раціонально пізнаного” і „раціонально обґрунтованого” усе частіше заступає просто *нове*. Нове заради себе самого не має нічого спільного з просвітницьким, а також модерністським ідеалом раціональності.

Як знаряддя євроцентристської політики модернізм розглядається як теорія модернізації, що приблизно із середини ХХ ст. виступають як прикладний варіант універсальних теорій соціальної еволюції. Згідно з цими теоріями, західний модерн — це вершина, якщо взагалі не кінцевий пункт соціальної еволюції. Певні характерні риси західних суспільств, насамперед їх економічної і політичної організації (наприклад, ринкова економіка), проголошуються еволюційними універсаліями. У результаті модерністський проект і теорія модерну набувають *нормативного* характеру; стосовно всього традиційного вони є „новим”, а тому неминуче й обов’язково повинні бути перенесені в інші країни і суспільства. Знову поняття „раціональної обґрунтованості” підмінюється поняттям „новизни”. Нове стає нормативним. По суті, це не розвиток модерністського проекту, а його виродження в ході реалізації політики модернізації немодернізованих суспільств, зокрема країн третього світу.

Тому модерністський проект стає предметом жвавої дискусії. Одні стверджують, що був не один, а кілька „проектів” істотно різного змісту, які базувалися на загальному фундаменті — ідеології Просвітництва. Інші, наприклад, Хабермас, оголошують модерністський проект незавершеним, зберігаючи оптимізм стосовно його майбутнього. Треті (Вальтер Бенямін, „Франкфурті”) визначають модерн зовсім інакше: як помилковий фантазмагоричний образ буржуазного світу, що маскує класове панування шляхом створення нових міфологій (зрозуміло, тут немає нічого спільного з веберівською ідеєю розчаклування світу і раціоналізації життя). Нарешті, четверті вважають епоху і культуру модерну пройденою і перевершеною та повідомляють, що перехід у постмодерн — нова культурна і соціальна епоха людства. Постмодерністське бачення базується, зокрема, на нових соціальних тенденціях, у тому числі й змінах у соціальній структурі.

8.4. Марксизм і модернізм

Можна сказати, що дослідження соціальної структури взагалі і соціальної нерівності зокрема стали одним з результатів реалізації модерністського проекту. Вище відзначено, що Руссо обґрунтував існування соціальної нерівності. Власне соціологічний характер вивчення нерівності знайшов відбиток у марксистському соціоструктурному аналізі капіталістичних суспільств. Соціологи-марксистки на основі ставлення до засобів виробництва (юридичне володіння власністю) виділяли два основних соціальних класи: буржуазію — володарів власності і пролетаріат — клас найманих робітників. Через своє об'єктивне становище в соціальній системі буржуазія експлуатує робітників. Суть соціалістичної революції полягає в ліквідації цієї нерівності, тобто в переході засобів виробництва в загальнонародну власність. Згодом, у комуністичному майбутньому, людство повинне прийти до ліквідації класових відмінностей взагалі і до утворення безкласового суспільства, в якому відмінності будуть мати хіба що лише демографічний характер. На основі соціологічного аналізу марксистки робили прямі висновки щодо засобів і методів ліквідації соціальної нерівності.

У світовій соціологічній літературі не припиняються суперечки про те, чи можна вважати основоположників марксизму ідеологами модернізму, провідниками і реалізаторами модерністського проекту. Наприклад, Хабермас вважає Маркса своєрідним антимодерністом-романтиком, Берман стверджує, що Маркс був „одним з перших і найбільших модерністів”, а Велінг говорить, що він не був ні тим, ні іншим, а просто шукав способу звести болісні протиріччя сучасного йому життя до їх суспільної основи.

Знаменитий уривок з „Маніфесту комуністичної партії” Маркса і Енгельса звучить просто як маніфест модернізму, як преамбула до модерністського проекту, коли б останній знайшов формальне вираження: „Буржуазія не може існувати, не викликаючи постійно переворотів у знаряддях виробництва, не революціонізуючи, отже, виробничих відносин, а відповідно, і всієї сукупності суспільних відносин. Навпаки, першою умовою існування всіх колишніх промислових класів було збереження старого способу виробництва в незмінному вигляді. Невпинні перевороти у виробництві, безупинне потрясіння всіх суспільних відносин, вічні непевність і рух відрізняють буржуазну епоху від усіх інших. Усі застигли, що покрилися іржею, відносини, разом із супровідними, століттями освяченими уявленнями і поглядами, руйнуються, усі виникаючі знову виявляються застарілими, перш ніж встигають окостеніти. Усе станове і застійне зникає, усе священне опоганюється, і люди приходять, нарешті, до необхідності глянути тверезими очима на своє життєве становище і свої взаємні відносини.

У цьому уривку мова йде саме про те, що мав на увазі більш ніж через піввіку Макс Вебер, говорячи про раціоналізацію і розчаклування світу, про міць капіталістичної модернізації, що переборює і ламає традиції.

Однак Маркс, аналізуючи досвід практичного розвитку капіталізму, прийшов до висновку, що людям не вдається глянути на світ тверезими очима. З погляду Маркса, світ не розчакловувався, а, навпаки, реальні відносини знаходили усе

більш містифіковану форму. Маркс шукав її таємницю в буржуазній політекономії, викриваючи фетишизм товару і уявлення праці у формі предметності як основні механізми приховання істини міжлюдських відносин у процесі капіталістичного виробництва. У результаті він прийшов до формули, відповідно до якої трудящі повинні зруйнувати обмежувачий бар'єр капіталістичної акумуляції і взяти у свої руки управління процесом „обміну речовин із природою”.

З наведеного вище переліку досягнень, дійсних чи лише рекламаних, у ході здійснення модерністського проекту видно, що кожне з них було і метою марксизму. У першу чергу, це стосується перетворень у соціальній сфері — подолання соціальної нерівності і досягнення рівності, а також засобів досягнення такого стану — раціональної організації господарства і суспільного існування в цілому. Так що, можна сказати, Маркс був справжнім модерністом, сином епохи Прогресивізму, хоча і блудним.

Радянські соціологи-марксистки постійно звинувачували своїх „немарксистських” колег у тому, що вони, будучи апологетами буржуазного суспільства, прагнуть навіки законсервувати соціальні відмінності та соціальну нерівність. Але це не відповідало істині. Те, що в радянській час називалося буржуазною соціологією, так само, як і марксистська соціологія, навіть у тій її перекрученій формі, яку вона знайшла в Радянському Союзі, було лише частиною загального для європейської ідеології Нового часу руху до рівності, хоча шлях, яким йшли до рівності марксистки, був „іншим шляхом”.

8.5. Модернізм у вивченні соціальної структури

Для соціального пізнання і конкретної соціальної діяльності модерністський проект був ніби масштабом, відповідно до якого повинні відбуватися культурна і технологічна модернізація, секуляризація, виділення нових і реорганізація старих соціальних сфер. Підставою культурної, економічної і політичної модернізації повинні були стати фундаментальні інститути „конкурентної демократії”, соціального ринкового господарства і постійно зростаючого на їхній базі суспільства загального добробуту, яке своїм добробутом зобов'язане масовому споживанню і соціальній державі. На рівні індивідів і малих груп розвиток модернізаційного проекту мислився як виникнення нових життєвих шансів, можливостей у ніколи не баченому масштабі, виникнення нових суспільних зв'язків, які забезпечать модернізоване суспільство.

У цьому русі до рівності концепції соціальної структури відігравали найважливішу роль. Вивчення соціальної структури виконувало, можна сказати, діагностичні функції, виявляючи розбіжності між ідеалом і реальністю, між утопією рівності і фактичною нерівністю в суспільстві.

Дослідження в сфері класового поділу суспільства, соціального розшарування і мобільності переслідувало три мети:

- 1) знайти й описати нерівність у *розподілі*, тобто нерівний розподіл недостатніх, але вкрай бажаних ресурсів, таких, як дохід, освіта, влада, престиж;
- 2) оскільки у формулюванні першої мети мався на увазі не чисто статистичний розподіл, а розподіл за особистісними категоріями, виникала мета — виявити засновані на розподільній нерівності *статусні групи*;

3) досліджувати, як і якою мірою утворення статусних груп веде до формування ранжированої системи *соціальних верств* — страт.

Результатом аналізу цих трьох взаємозалежних і взаємозумовлених процесів ставав опис *соціальної побудови* суспільства. Вивчення процесів соціальної мобільності, а саме становлення поколінь, дослідження участі в цих процесах таких традиційних інституціональних обгалузей, як сім'я, освіта, зайнятість, дозволяли формувати образ *соціальної системи*.

Це доповнювалося дослідженнями в таких сферах: ідеологічне осмислення й інтерпретація, культурна семантика, процеси формування класифікацій і культурних кодів, що у комплексі створювало те, що називається *репрезентативною культурою*.

Усе разом: опис соціального устрою, його системного характеру і культурного осмислення цих феноменів, а також *пояснення* причин соціальної нерівності — мислилося як соціологічний діагноз соціальної ситуації чи як діагноз часу. Цей діагноз виконував критичну функцію, тому що дозволяв протиставити реальний стан справ ідеальному стану рівності і справедливості, який трактувався як мета суспільного розвитку. Соціологічний діагноз підтримував претензії на рівність з боку суспільних груп, які програвали в соціальній конкуренції, і одночасно був основою судження про необхідність і спрямованість реформ, тобто основою планованих соціальних змін.

У цьому розумінні дослідження соціальної структури було наскрізь ідеологізованим, тому що воно, по-перше, ідеологічно мотивувалося, по-друге, служило обґрунтуванням змін, що були нормативно орієнтовані, тобто орієнтовані на модерністський ідеал рівності й справедливості.

Якщо відійти від суто теоретичних особливостей і науково-організаційних принципів, то іноді дуже важко знайти відмінності в ідеологічних функціях вивчення соціальної структури в марксистсько-ленінській і так званій буржуазній соціології. І в тій, і в іншій підхід був нормативним, вищою цінністю вважалися рівність і справедливість, образ ідеального стану і кінцевих цінностей впливали з того самого джерела — духу Просвітництва і Великої французької революції.

8.6. Екскурс: українська реідеологізація

На перший погляд, грандіозні суспільні трансформації в СРСР і в країнах Східної Європи повинні були призвести до зникнення ідеологічних відмінностей між, умовно кажучи, східними і західними соціологіями, тим більше, що ці відмінності мали, як уже зазначалося, вторинний характер і, по суті, були конкуруючими версіями того самого модерністського проекту встановлення справедливості й рівності.

Власне кажучи, соціологічний розвиток у суспільствах, що трансформуються, рухається саме в напрямку зняття відмінностей, а власне кажучи — у напрямку засвоєння західної версії модерністського проекту. Про це свідчить безліч фактів, зокрема видання західних підручників з соціології минулих десятиліть, відтворення як конкретних західних теорій (і визначень), так і цілих систем мислення в новітніх підручниках соціології, виданих вітчизняними авторами.

Виходить, начебто суспільства Східної Європи (насамперед нас цікавить Україна), які трансформуються, в змозі адекватно описати і зрозуміти себе за допомогою стандартних підручників і стандартних соціологічних схем, що розроблені на Заході в 60-і — 70-і роки ХХ ст. й описують західне суспільство того часу.

Це докорінно неправильно і тягне за собою певну небезпеку. Які небезпеки тут криються? Перша небезпека полягає в консервуванні соціологічних методологій радянського часу. Практично сучасна українська соціологія, як показує досвід минулих років, може користуватися тією же фразеологією і зберігати той самий ідеологічний пафос, що і радянська соціологія двадцяти-тридцятирічної давнини. Треба просто не згадувати деякі одіозні імена і терміни. Це відбувається не тому, що соціологи ідеологічно перефарбовуються. Навпаки, навіть відмовившись від марксизму і перейшовши на позиції структуралізму, системного підходу, теорії обміну тощо, вони зберігають свою ідеологічну — на вищому рівні — самототожність, зберігають вірність модерністському проекту здійснення рівності й справедливості (хоча в пору їхньої молодості вони осмислювали цей проект як проект побудови соціалізму і комунізму).

Друга небезпека полягає в консервуванні соціологічного пізнання на рівні західних теорій і методологій двадцяти-тридцятирічної давнини. Зрозуміло, що нашим соціологам зручні і зрозумілі ці теорії, ідеологічно і теоретично добре знайомі. Марксизм і західні теорії суспільства системно-структурного напрямку схожі не тільки ідеологічно, але і теоретично. Вони ґрунтуються на загальних об'єктивістських і натуралістських передумовах, що забезпечує їх швидке й успішне сприйняття в пострадянському соціологічному середовищі.

Небезпека консервації цілком конкретних ідей та ідеологій, а отже, і консервації відсталого стану вітчизняної соціології пояснюється, насамперед тим, що саме західне суспільство поступове відмовляється як від застарілих діагностичних інструментів, так і від нормативних визначень, скажемо умовно, здоров'я суспільства, тобто від традиційних уявлень про соціальний ідеал.

Старі теорії і старі підручники не придатні для опису сьогоденного стану суспільства. Вони не придатні і для опису нашого суспільства, тому що більш ніж наївно намагатися пристосувати українські реалії до суспільного ідеалу Заходу двадцяти-тридцятилітньої давнини.

І західне суспільство, і українське змінилися, причому не в останню чергу під впливом модерністського проекту. І західне суспільство, і українське майже одночасно прийшли до необхідності докорінної когнітивної переорієнтації. В Україні когнітивна переорієнтація збіглася з руйнівними реформами і повною відмовою від придбаного раніше знання. Тому перевизначення практично не відбулося. Зараз ми живемо не своїм знанням, а ідеологією західного модерну тридцяти - сорокалітньої давнини. Разом з ідеологією засвоюються і соціологічні теорії, і методології, тим більше що духовний „ґрунт” для цього дбайливо підготовлений модерністським марксизмом.

8.7. Критика модерністського підходу до вивчення нерівності

Важливість і актуальність описаних вище визначень і уявлень соціальної структури базується, як було показано, у першу чергу на ідеології модернізму. Оцінка стану соціальної структури, соціальної рівності чи нерівності, справедливості і несправедливості в розподілі ресурсів, а також проектування майбутніх реформ і напрямів соціальних змін залежать від нормативного уявлення про бажаний стан справ. Але саме цей бажаний стан, тобто модерністський ідеал, в останні десятиліття піддається суворій критиці.

Не стільки важливий, скільки звучний напрям критики модернізму пропонують ті філософи і суспільствознавці, які, пропагуючи настання нової епохи постмодерна, просто намагаються не зауважувати всі проблеми, що виникли в ході здійснення модерністського проекту, вважаючи їх неважливими і неактуальними.

Ряд інших учених просто називають модерністський проект утопією, тим самим також знімаючи всі проблеми і оголошуючи дискусію з цього приводу дозвільним заняттям.

Для аналізу нашої теми такі радикальні рішення не становлять інтересу. Філософами виявлені реальні проблеми, що виникли в останні десятиріччя під час здійснення модерністського проекту. Вони кореняться в практиці розвитку соціальної держави, забезпечення рівності і справедливості, у вирішенні конкретних соціальних завдань.

Багато західних дослідників констатують межу можливостей соціальної держави у вирішенні таких проблем, як масове безробіття, наявність ряду соціальних груп, які практично позбавлені шансів на ринку праці і витиснуті зі сфер, підтримуваних соціальною державою. Ще більш серйозна соціальна проблема зумовлена нездатністю сучасної держави забезпечити ефективне функціонування соціальних служб, причому труднощі виникають саме в тих сферах і галузях, де досягнення здаються найбільш явними і вагомими. Саме ці сфери й галузі найчастіше викликають претензії через бюрократичний і безособистісний характер дій соціальних служб, що перестають бачити у своїх клієнтах повноцінні людські особистості. Крім того, усе частіше й частіше на передній план виступає нездатність держави впоратися з екологічними проблемами і зменшити технологічні ризики сучасного виробництва.

Таким чином, соціальна держава часто не здатна реалізувати завдання, яке у його найбільш загальному формулюванні полягає в створенні можливостей щастя і процвітання для всіх громадян. У соціальній державі неможливе економічне процвітання внаслідок масового безробіття. Забюрократизовані і „запрофесіоналізовані” соціальні служби просто не зможуть досягти власних цілей. Нарешті, той факт, що держава не може нейтралізувати екологічну і технологічну загрозу, свідчить не просто про її нездатність забезпечити „щастя і процвітання”, але і про проблематичність її здатності забезпечити просте виживання людини.

Повторимо, усі ці проблеми виникають саме в тих сферах, де модерністський проект, як здається на перший погляд, досяг найбільш вражаючих успіхів: великомасштабні технології, розвинуті соціальні служби, трудова діяльність. На дум-

ку багатьох дослідників, під сумнівом сам напрям подальшого розвитку. Складається враження, що соціальна держава виявилася в глухому куті.

Ю.Хабермас у зв'язку з цим пише про нову непрозорість (неue Uль'Zfbersichtlichkeit) — про парадоксальну ситуацію, коли „усе ще спонукувана утопією трудового суспільства соціальна програма втрачає можливість показати перспективи майбутнього колективного, кращого і менш небезпечного життя”. Нова непрозорість змушує засумніватися в здійсненності базової, за визначенням Макса Вебера, тенденції модерну — тенденції розчаклування світу. Це може означати як вичерпаність модерністського проекту через двісті років після початку його здійснення (Г.-П. Мюллер пише про „вичерпаність утопічної енергії”), так і його тимчасові, минущі труднощі.

8.8. Нові диференціації

Але, мабуть, набагато більш важливими, ніж проблеми, зумовлені провалами соціальної держави і пов'язаних з нею соціальних та економічних програм, є проблеми, породжені її дійсними і незаперечними досягненнями, а саме: підвищенням матеріального життєвого рівня, загальною експансією освіти і утвердженням того, що в пропагандистськи орієнтованих працях іменувалося державою загального добробуту. Усі ці досягнення поступово призвели до необхідності докорінного перевизначення поняття соціальної нерівності, а разом з ним і головних понять, що регулюють уявлення про соціальну структуру.

При цьому нерівність перестає бути ціннісно негативним поняттям; нерівність починають розуміти як інакшість, неподібність, зрештою, як плюралізацію й індивідуалізацію життєвих і культурних стилів.

На це першими звернули увагу фахівці в галузі біографічних досліджень. Зазначені вище зміни: підвищення життєвого рівня, розширення можливостей освіти і підвищення соціальної безпеки — істотно змінили *організацію індивідуальних біографій*. Життєві плани стали будуватися на більш тривалий, ніж раніше, період часу, з'явилася можливість говорити про „біографізацію поведінки” і „життєві програми”, що зовні нагадує кар'єрні плани в професійній діяльності, але, по суті, зводиться не до професійної діяльності, а орієнтації на особистісну реалізацію в різноманітних сферах життя, а іноді й у декількох одночасно.

Розширення можливостей самореалізації кореспондує навіть з формальними змінами стандартного життєвого циклу. Крім традиційних дитинства, юності, дорослості і старості, з'явилися *нові вікові статуси*: після-юнацька стадія передбачає більш тривалий, ніж у попередніх поколінь, час навчання й освіти; після-батьківська стадія (empty nest), на якій жінка отримує можливість прилучитися до нових форм діяльності, почати „нове життя” після того, як дорослі діти залишили сім'ю; нарешті, більш довга пенсійна стадія, тривалість якої зростає завдяки зниженню пенсійного віку і збільшенню середньої тривалості життя.

Нарешті, відзначається *плюралізація форм сімейного життя*, яка полягає в тому, що буржуазна „ядерна” сім'я, яка вважалася кілька десятиліть тому обов'язковою, має все меншу питому вагу в суспільстві, а починають переважати поступово одинаки або форми спільного позашлюбного життя з дітьми чи без дітей.

Усі ці фактори ведуть до плюралізації й індивідуалізації життєвих стилів, що насамперед виражається в прискореному розпаді традиційних колективних життєвих форм. Стає усе менш зрозумілим і наочним, що таке „...взагалі гарне життя. Мінливість і творчість стають „знаком якості” гарного життя”.

Чи можливо в цій мінливості і творчості виявити щось більш стабільне чи їх можна розглядати лише як протиставлення колишнім стабільним формам? У більшості західних теоретичних концепцій не дається прямої відповіді на це запитання. Лише констатується, що наступаюча індивідуалізація і плюралізація, звільнення від впливу традиційного соціального середовища і свобода вибору індивідуальних життєвих стилів знаменують собою „кінець соціального розширення”.

Відомий соціолог і соціальний філософ У. Бек ніби підсумовує численні і різноманітні спекуляції на цю тему у вигляді чотирьох тез. Перша теза: різке поліпшення матеріальної ситуації переважної більшості населення веде до детрадиціоналізації станово забарвлених „класових станів”, наприклад, робітники отримують доступ і можливість реалізації ведення життя, характерного для буржуазії.

Друга теза: матеріальний добробут у свідомості того, хто його здобуває, виступає як *індивідуальне* досягнення, навіть якщо це насправді не його заслуга, а продукт суспільних змін, які поліпшили добробут усього суспільства. При цьому його соціальна свідомість індивідуалізується, а відповідна класово-культурна ідентифікація слабшає.

Третя теза: паралельно з названими вище процесами відбуваються диверсифікованість й індивідуалізація життєвих становищ і життєвих шляхів, що зобов’язані своїм походженням різкому стрибку соціальної мобільності наприкінці 60-х—70-х р.р. ХХ ст.

Четверта теза (зумовлена цими трьома процесами: детрадиціоналізацією класових станів, розпадом класових ідентифікацій і наростаючою мобільністю): відбувається розпад соціальних класів і верств, що відповідають колишнім ієрархічним соціоструктурним моделям. На місце станово-класового життєвого світу приходять індивідуалізовані життєві світи, які відрізняються один від одного. Бек детально не характеризує життєві світи; важливо, що „у ході цього процесу люди *стають вільними* від соціальних форм індустріального суспільства — від класу, прошарку, сім’ї, від зумовленого статтю становища чоловіка і жінки”.

Торкаючись перспектив майбутнього розвитку, Бек дає перерахування ознак „післякласового суспільства”, що насувається. По-перше, тут соціальна нерівність виступає винятково в статистичній формі, анітрошки не відбиваючи з безпосередньою очевидністю норми і способи життя; спроба відновити старі класові і станові лояльності перетворюється в конструювання штучних членувань, що не мають підґрунтя у реальності. По-друге, соціальна мобільність утрачає спонукальну силу, індивід схильний змінювати своє життя сам, не звертаючись до системно зумовлених реальностей і цілісностей, він бере на себе відповідальність за будь-які зміни, не перекладаючи її на систему. По-третє, політичне життя (діяльність будь-яких блоків і коаліцій) набуває „пунктирної” форми, ґрунтуючись на темах і ситуаціях, а не на квазіонтологічній прив’язці до об’єктивних класових стано-

вищ. По-четверте, нові нерівності набувають нового значення і нової важливості, заснованих на аскриптивних ознаках.

8.9. Нові диференціації і диференціюючі фактори в Україні

На перший погляд те, що сформульовано Веком та іншими дослідниками стосовно Німеччини й інших розвинутих індустріальних країн (в основному західного світу), не стосується сучасної російської дійсності. Чисто структурні моменти змін, що відбуваються нині в Україні, зовсім не відповідають тому, що відбувалося в західних країнах і, зрештою, призвело до відзначених вище індивідуалізації і плюралізації життєвих форм. Замість надзвичайного підвищення життєвого стандарту на тлі стійкого економічного зростання, що відзначалося на Заході, в Україні відбувається протилежний процес — глибоке падіння життєвого рівня більшості населення. Замість „біографізації” своїх життєвих планів, можливої тільки на тлі звільнення від економічних турбот, багатьом (швидше, більшості) українським громадянам призначено піклуватися винятково про виживання, що аж ніяк не припускає формування довгострокових життєвих планів. Постійна житлова криза сильно утруднює можливість існування альтернативних сімейних структур і формування „додаткових” життєвих стадій, таких, наприклад, як післябатьківська. А продовження „пенсійного” існування виглядає абсолютно нереальним на тлі таких факторів, як скорочення середньої тривалості життя, маленькі пенсії, і внаслідок цього необхідність постійних приробітків тільки для того, щоб забезпечити власне існування. Здавалося б, усе це виключає можливість плюралізації й індивідуалізації життєвих форм і, навпаки, сприяє формуванню архаїчних (якщо розглядати їх з позиції сучасного соціокультурного розвитку) форм соціального розшарування. Тому не дивно, що українські соціологи працюють в основному саме з цими архаїчними моделями або з трохи модифікованими і зміненими версіями соціальної структури капіталістичного суспільства, сформульованими в працях Маркса, Енгельса, застосовуючи їх для опису й аналізу сучасної української дійсності.

Однак спостереження української реальності дозволяє виявити і зовсім інші факти.

Різке, можна сказати стрибкоподібне, *збільшення кількості* найрізноманітніших, що абсолютно не зводяться до станових, класових чи прошаркових визначень *життєвих форм і стилів*, що мають винятково культурне походження. Ці стилі, що виникли в житті України протягом останніх п’яти — десяти років, не кореспондують безпосередньо з категоріями демографічної, професійної чи економічної структури як радянської, так і нинішньої „капіталістичної” України.

Крайня *умовність і рухливість професійної структури* в сьогоденній Україні. Парадоксально, але необхідність боротьби за виживання не збіднює, а навпаки, збагачує життєво-стильовий репертуар індивідуумів. Щоб утримувати сім’ю в сучасних умовах, індивіду найчастіше доводиться освоювати і засвоювати життєві форми і стилі, до яких він ніколи б не звернувся в благополучній і стабільній ситуації. Так, наприклад, не рідкість, коли вчений частину свого часу працює як водій таксі, використовуючи для цього або власний, або чужий автомобіль; робі-

тники та службовці у вільний час займаються комерційною діяльністю, відправляються в шоп-тури, стають комерційними посередниками, комівояжерами тощо. Не можна недооцінювати впливу такої зміни професій, а разом з цим зміни професійних життєвих стилів. Відбувається *релятивізація життєвих стилів* у практиці окремо взятої особистості. Стабільні класово-культурні та специфічно прошаркові ідентифікації руйнуються і вже не можуть бути відновлені повною мірою при відновленні соціальної й економічної стабільності (можна сказати, відбувається втрата стильової безвинності).

Такі ж наслідки частой зміни видів діяльності аж до зміни професій характерні навіть для індивідів, які сформували стійку ідентичність у професіях, що, як виявилось, у важких економічних умовах не дають можливості виживання.

Підвищення ролі аскриптивних характеристик і відповідних форм поведінки. Як можна припустити, роль аскриптивних статусів стає вищою з двох причин. По-перше, відома запеклість боротьби за існування підвищує питому вагу натуралістичних визначень особистості (визначень за статтю, віком, іншими біологічними і природними якостями), тому що останні значною мірою визначають успіх чи неуспіх діяльності. Але роль подібних статусів велика в будь-якому суспільстві, і здається, що її посилення чи ослаблення є тимчасовим і залежить від досить короткострокових коливань економічної ситуації.

По-друге, і це набагато важливіше, зростає роль аскриптивних статусів іншого роду, що виникають унаслідок розпаду індивідуальних біографій і масової дезідентифікації, що робить поняття досягнення й успіху якщо і не абсурдними, то у будь-якому разі малозначущими для великої частини населення, а також різкого зростання поширеності презентативної інсценованої поведінки, що і розраховано на аскриптивні форми орієнтацій і поведінки. Узагальнюючи цей опис, можна сказати, що масова дезідентифікація призводить до зниження питомої ваги „досягницьких” орієнтацій і поведінки та до збільшення аскриптивних форм орієнтацій і поведінки двоякого роду як натуралістичних, так й інсценованих.

Легко зрозуміти причини зростання ролі аскриптивних статусів в Україні. У розвинутих західних країнах це пояснюється плюралізацією й індивідуалізацією життєвих форм і стилів, зумовлених наявністю найбагатших різноманітних ресурсів. В Україні це носить ніби вимушений характер, мотивуючись, з одного боку, потребами економічного виживання (меншою мірою), а з другого — необхідністю пошуку нових ідентифікацій замість втрачених. Але результат буде такий же, тому що плюралізація інсценованих культурних стилів неминуче повинна вести до плюралізації й індивідуалізації практикуючих життєвих форм.

Широта пропозицій у галузі освіти — новий фактор, що диференціює. На відміну від попереднього радянського періоду, зараз практично немає жодної професії, ні однієї життєвої форми, яка не може бути освоєна і засвоєна у відповідних освітніх організаціях як у середині країни, так і за рубежом. Але цей фактор веде не тільки і не стільки до вертикальної диференціації (розподілу за прошарками, що характеризується рівнем освіти поряд з доходами тощо), а швидше до горизонтальної диференціації, тобто до розподілу тих, що навчаються, за групами, які характеризуються різними формами і стилями життя. Зараз освіта не тільки

виконує свої колишні функції, але й стала засобом освоєння нових стилів. Як правило, висока вартість навчання й удавана недоступність безлічі освітніх організацій не стають перешкодою для індивідів, готових освоїти нову для них життєву форму.

Утрата мотивуючої сили соціальної мобільності, що точно збігається з відзначеною Бекком стосовно західного світу. Як правило, здобуття освіти не є показником сходження по соціальній драбині, перехід на більш високий ступінь, хоча і свідчить про індивідуальне досягнення і може служити підґрунтям для подальших досягнень.

Цей цікавий факт пояснюється, мабуть, відсутністю стабільної й однакової шкали престижу професій і є ознакою перехідного періоду. З одного боку (точніше для певної частини населення), престижні інтелектуальні професії — це такі, які передбачають тривале і кропітке вивчення та навчання у таких галузях, як історія, філософія, природничі науки, що мали високий престиж у радянський час. Для інших — престижні професії, які передбачають швидкий успіх і збагачення: бізнес-менеджмент, прикладна економіка, юриспруденція, що висунулися на передній план через економічні трансформації. Для третіх — престижні професії, які взагалі не передбачають систематичного навчання, але дозволяють працювати в персональній охороні, стрип-шоу, просто в комерції будь-якого масштабу.

Саме релятивізація престижності професій і видів діяльності веде до зниження ролі соціальної мобільності. Мобільність цінується тільки в стабільній системі престижу. Там, де її нема, мова може йти тільки і винятково про індивідуальну оцінку престижу професії чи роду діяльності.

Тому освіта нині втрачає свій колишній соціальний зміст. Вона набуває двоякого нового змісту: як засіб досягнення економічного успіху і як інструмент доступу до нових життєвих форм і стилів.

Специфічна організація політики практично збігається з відзначеною Бекком тенденцією, характерною для західноєвропейських країн. Сьогодні політичне життя в Україні далеке від традиційних західних моделей, але близьке до сучасних західних моделей. Якщо абстрагуватися від минулих проблем слабкої процедурної організації (цілком природних для даного періоду, тому що в нас поки що досвід демократичної практики вкрай убогий), то як головну ознаку української політики можна назвати практично повну відсутність соціально прошаркової ідентифікації політичних партій. Незліченні спроби окремих партій і лідерів установити передбачувану класичними політологічними вченнями „принципову координацію” між партією з її доктриною і відповідним соціальним прошарком багаторазово і красномовно провалювалися. Робітники відмовляються йти в лоно соціал-демократії, промисловці і підприємці не підтримують тих партій, які для них створювалися, а якщо і функціонують ті чи інші партії, то вони є „кишеньковими” і створюються, як правило, напередодні чергових виборів.

Формування блоків і рухів регулюється не соціальною (соціально прошарованою) близькістю партій, а актуальними політичними темами, на основі яких може виникнути тимчасова спільність цілей, і конкретними політичними ситуаціями. Соціально зумовленої ідіосинкразії не виникає.

Наскільки рухливі партії, настільки ж рухливий і мінливий виборець, який уже не шукає партію, що відповідає його класово-прошарковій специфіці, і часто

навіть узагалі не визначає для себе партію, за яку він буде голосувати постійно. Виборець змінює свої переваги, орієнтуючись при виборі на конкретні політичні теми і ситуації. Якщо й існують закономірності поведінки таких „рухливих” виборців, то, мабуть, їх треба вивчати, спираючись на поняття життєвих і культурних стилів, що, власне, і виражають специфіку виборчої поведінки.

8.10. Соціальний розподіл стилів

Вище вже докладно описувалися різні підходи до визначення понять „життєвий стиль”, „культурний стиль”, „життєва форма” тощо. Однак існує ще один, не теоретичний, але цілком практичний критерій виділення подібних груп, що не збігається з класами, верствами і групами, виділеними відповідно до різноманітних критеріїв соціальної стратифікації. У ході маркетингових досліджень і вивчення споживчого ринку соціологи орієнтуються не на групи в соціальному розумінні, а на агрегати в технічному розумінні слова, тобто на безлічі індивідів, що володіють визначеною ознакою. У даному разі мова йде про споживчі переваги.

Процедура полягає в тому, щоб, виявивши, наприклад, переваги марки сигарет чи певної моделі автомобіля, знайти соціодемографічні ознаки, що передбачають розкрити характерні риси їхнього життєвого стилю і таким чином точно назвати цільову групу, на яку в даному випадку повинен орієнтуватися виробник.

Теоретичною основою подібних досліджень можуть служити концепції життєвої форми чи форми життєвого стилю, але в будь-якому випадку теоретична основа (це, втім, стосується не тільки маркетингових, а й соціологічних і навіть психологічних досліджень у даному напрямку) містить кілька формальних ознак чи ознак формальних властивостей життєво-стильового підходу.

Німецький соціолог Г.-П.Мюллер визначає їх таким чином.

Цілісність. Передбачається, що, чи йде мова про життєвий стиль особистості (як у Шпрангера) або групи (як у багатьох інших дослідників), даний життєвий стиль визначає з більшою чи меншою повнотою всі її життєві прояви. Він дає цілісний образ (гештальт) (Gestalt — образ) — позначення деякої конфігурації одиниць (деталей, предметів тощо) чи послідовності подій, що, хоча і складаються з окремих елементів, членів чи приватних процесів, однак сприймаються не як сума складових, а як єдине, виділене з навколишнього середовища ціле. Специфічну „гештальтну” якість ці єдності отримують завдяки своїй структурі, тобто особливому порядку взаємного розташування чи проходження елементів один за одним, чи ж зв'язку елементів між собою, особистості чи групи, який може бути схоплений не тільки в цілому її життя, але навіть у дрібних деталях.

Добровільність. Це украй важливий момент процесу „стилізації” життя. Людина не „приписана” до класу, верстви, соціальної групи, до яких належить за народженням, вихованням, освітою, розміром доходу. Соціально-станові ознаки мають прескриптивний характер. Коли мова йде про життєвий і культурний стиль, завжди в наявності вибір, тому що стиль саме тим і відрізняється від традиції та канону, що дає практикуючому його індивіду можливість вільного вибору.

Характерність. Момент своєрідності, що надає життєвому стилю свого відразу легко ідентифікуючого і безпомилково пізнаваного вигляду. Ознака „характерності”

є в переліку рис стилю, пропонованого Г.-П.Мюллером, хоча, по суті, це видається зайвим, тому що характерність передбачається самим визначенням стилю.

Розподіл шансів стилізації. Масштаб можливостей стилізації, якими володіє конкретне суспільство, залежить від багатьох факторів, насамперед від його ціннісної і нормативної систем, а також від рівня життя і матеріального добробуту громадян. Чим слабші соціетальні, інституціональні і ситуаційно специфічні норми та регулятори, тим швидше й очевидніше місце традиційних рольових і ритуальних моделей займають життєві стилі, які конкурують між собою за вільно вибираючого індивіда. З іншого боку, чим вищий матеріальний добробут і рівномірніший розподіл благ, ресурсів, можливостей освіти, тим більше альтернатив вибору стилів. Тому, пише Мюллер, „ціннісний і нормативний плюралізм і суспільне багатство є необхідною умовою зростання свободи вибору індивіда і різноманіття пропонуючих себе на вибір життєвих стилів”.

Розподіл прагнень до стилізації. Так само, як існує розподіл шансів стилізації, існує і розподіл прагнень до стилізації. Останнє може розглядатися і на рівні всього суспільства, і на індивідуальному рівні. Прагнення до стилізації життя та її прояв на суспільному рівні в основному є властивістю середніх верств (у сучасному суспільстві). Як правило, вищі верстви не прагнуть до стилізації життя, очевидно тому, що вони не відчують необхідності обмежувати себе „зверху”. Їхній життєвий стиль демонструє свободу і природну незалежність стосовно суспільних конвенцій, завдяки чому вони без будь-якого насильства над собою залишаються в межах власної традиції. Вони мають у своєму розпорядженні безмежні можливості стилізації, але не виявляють прагнення до неї; їхній стиль — це їхня традиція. Нижчі верстви залишаються такими, якими вони є, зовсім з іншої причини: вони не можуть жити інакше, оскільки постійний тиск матеріальних обставин диктує їм такий спосіб життя, що не залишає можливостей для стилізаційних експериментів.

Прагнення до стилізації на рівні індивідуума також розподіляється нерівномірно на різних етапах життєвого шляху. Найбільш високі як прагнення, так і шанси стилізації в юності й у період дорослості. Навпаки, у старості багато життєвих стилів стають просто фізично і біологічно недоступними, знижується те, що можна назвати стилізаційним темпераментом, соціальні фактори усе більш поступаються місцем біологічним. Так само й у дитинстві можливості і шанси стилізації невеликі, тому що, з одного боку, це період активного впровадження у свідомість дитини моральних норм, що суперечить самій можливості стилізації, з другого боку — її бачення світу обмежене обрієм будинку і школи, що надають дуже вузький репертуар стилізаційних можливостей,

Власне, три перших виділених Мюллером риси стилю передбачаються самим визначенням стилю і включені тільки для того, щоб представлене сукупністю цих рис визначення було досить повним. Дві ж інші характеристики мають принципове значення і заслуговують докладного розгляду.

8.11. Нова парадигма соціоструктурного підходу

Щоб обговорити проблеми розподілу шансів і прагнень до стилізації, варто повернутися до вихідного пункту міркувань про соціальне розшарування і соціальну нерівність до ідеї вертикальної класифікації. Зрозуміло, що в будь-якій культурі вертикальні класифікації зберігаються і насамперед класифікації, які ґрунтуються на аскриптивних ознаках, таких, як стать, вік, колір шкіри, а також інших, менш значних (колір волосся, фізична конституція, співвідношення обсягів грудей, талії, стегон тощо). Ці індивідуальні фактори відіграють істотну роль у розподілі шансів і можливостей стилізації, а найчастіше виступають як детермінують фактори, що визначають і передбачають конкретні напрями і змісти прийнятих та освоєваних стилів.

Однак у розподілі шансів і можливостей стилізації важливі й інші фактори — фактори, що традиційно використовуються як базиси класифікацій, на яких у сучасній соціології ґрунтується інтерпретація соціальної нерівності, а саме: рівень доходу, обсяг і престижність освіти, престижність професії тощо. Тому, як справедливо відзначає Мюллер, вищий клас має всі можливості, але мало прагнення до пошуку і вибору нових культурних стилів, тимчасом як нижчі класи навпаки (чи майже навпаки). Так само, чим вищий рівень освіти, що несе із собою знання альтернатив життя, тим більше можливості, а найчастіше і прагнення до стилізації.

Тут виникає дилема, вирішивши яку, ми, власне кажучи, надамо теоретичної визначеності усьому матеріалу, викладеному в книзі. Дилема полягає в наступному: чи є життєві і культурні стилі дійсно „вільнопадаючими формами”, які відірвані від соціального субстрату (навіть якщо цей субстрат колись існував) і вільно та довільно вибираються суверенними суб'єктами з метою самоідентифікації й упорядкованого ведення власного життя, чи життєві і культурні стилі споконвічно (хоча це і не очевидно) скоординовані з певними позиціями в соціальній структурі, а вибір певного стилю означає, власне кажучи, вибір певної позиції в традиційній (або трохи модифікованій) системі соціальної стратифікації.

Почнемо з другого варіанта. Якщо ми вибираємо цю відповідь, то обговорення проблеми життєвих і культурних стилів, хоча і важливе саме по собі з погляду аналізу культурного опосередкування соціальних процесів, мало що змінює в нашому баченні природи соціальної структури, соціальної нерівності та соціальних трансформацій. Ми ніби ускладнюємо картину, вписуючи нові деталі, нових персонажів, надаємо характерам нових відтінків, але не змінюємо, по суті, ні фабули, ні головних дійових осіб. Зрозуміло, це означає збільшення соціологічного знання, більш детальний, глибинний аналіз процесів, що протікають, а крім того, просто більш правильний портрет соціальної реальності на даному етапі її розвитку. Зрештою, це підхід у стилі П. Бурдьє, який зрозумів і витлумачив культуру як сукупність інструментів ідентифікаційних стратегій. Відповідно до цього підходу, класове і прошаркове членування суспільства не зникає, не розчиняється в культурі, але культура відіграє роль активного медіума, що творить, так би мовити, ліпить класово-прошаркові ідентифікації.

Вибір першої відповіді приводить до набагато більш радикальних висновків. По-перше, автоматично виключаються підстави для розмови про соціальну

нерівність як соціальну проблему, тому що розсипаються в порошок *універсальні* вертикальні класифікації, тобто ті вертикальні класифікації, щодо базису яких існує загальний консенсус. Соціальна нерівність залишається, але вона депроблематизується, тому що ґрунтується на аскриптивних статусах (належність до життєвої чи культурної форми). Скажімо, нерівність плюралізується. Кожна з форм володіє своєю особливою класифікацією, заснованою на власній ознаці, характерній саме для неї. Таким чином, плюралізація життєвих чи культурних форм веде до плюралізації нерівностей, але *зникає соціальна нерівність як така*, нерівність з великої букви, викорінювання якої у свій час склало одне з основних завдань модерністського проекту.

Пояснимо на прикладі. На Заході в 70-і — 80-і р.р. ХХ ст. відзначався розквіт двох протилежно орієнтованих культурних стилів: хіпі і япі. Термін „хіпі” не має потреби в поясненні: дещо про їхні ідеї і життєву практику сказано вище. Япі (япі — від англійського словосполучення *young urban professionals*) — в основному молоді бізнесмени, що практикують підкреслено діловий стиль, строгість манер, коректність у звертанні, оснащені технічними атрибутами заможної ділової людини — комп’ютер-лаптоп, особливої марки годинник, особливої марки автомобіль (наприклад, БМВ). Зрозуміло, япі не обмежувалися суто зовнішніми демонстраціями стилю; для них характерний певний набір цінностей і норм: підкреслена лояльність стосовно держави, висока цінність сім’ї. Багато хто із сучасних українських молодих бізнесменів практикують стиль япі. Риси багатьох представників так званих „нових українців” подібні до рис япі: ідеї лояльності, високої цінності сім’ї, вигляд, характерні предмети споживання.

Але в даному випадку нас цікавлять не ці групи самі по собі, а їхнє ставлення до нерівності та співвідношення концепцій нерівності, прийнятих цими групами. Насамперед, варто відзначити, що їхнє уявлення про нерівність не стикаються і практично не можуть бути взаємно трансльовані. Для хіпі всі люди рівні, усі люди — брати, в ідеалі громада хіпі не ієрархізована. Япі, навпаки, дотримуються практично традиційної системи класифікації (дохід, освіта, престиж) і в оцінці людей керуються „досяжницькими” ознаками.

Спадає на думку такий факт: як окремий і самостійний культурний стиль (чи культурна форма) виділяється те, що повинно відповідно до загальноприйнятих соціологічних уявлень бути верствою, органічною складовою частиною соціальної структури; цей факт свідчить або про неадекватність соціологічних уявлень, або про „розмивання” дійсної соціальної структури, про що в нас і йде мова.

Отже, в уявленнях япі і хіпі відсутня спільна для обох груп система вертикальної класифікації, що могла б стати основою взаєморозуміння в питанні про соціальну нерівність і взаємопогоджуване розміщення тієї й іншої групи в стратифікаційній системі. Те саме можна спостерігати й стосовно інших культурних і життєвих форм та культурних стилів. Кожна життєва форма і кожен культурний стиль керується власною класифікацією, що не збігається з класифікацією інших. Це й означає плюралізацію нерівностей і зняття з порядку денного проблеми нерівності як такої.

Крім того, у випадку, якщо визнається вільне, соціально неприкріплене існування форм і стилів, доводиться відмовитися від поняття *соціальної стратифікації*.

Тут те саме співвідношення, що й у світовій стратифікації. Поділ культур і суспільств на примітивні, традиційні і розвинуті можливий тільки тоді, коли існує

єдиний критерій, а цей критерій представляє універсальна еволюціоністська парадигма. Зміна парадигм, перехід на точку зору культурного плюралізму руйнує самий базис класифікації і всю систему стратифікації суспільств у глобальному масштабі. Тому не випадково модерністський проект і сформовані в його лоні теорії модернізації, що мають за мету ліквідацію регіональних нерівностей, підтягування „світової периферії” (країн і регіонів Африки, Азії, Латинської Америки, а тепер і СНД) до рівня розвинутих індустріальних суспільств, нерозривно пов’язані з ідеями еволюції і прогресу, що після „смерті” старого культурантропологічного еволюціонізму відродилися в соціологічно орієнтованому неоеволюціонізмі структурно-функціональної школи. Без ідеї прогресу і глобальної стратифікації зруйнулася б уся система політичної й економічної організації світового порядку.

Так само без ідеї вертикальної стратифікації і ліквідації нерівності, тобто підтягування нижчих класів за рівнем доходів, освіти й іншими параметрами до середніх класів, що становлять у розвинутих капіталістичних країнах більшість населення, міняється вся політична і господарська організація цих країн. Хоча ряд соціальних експериментів у різних країнах світу демонструє різні варіанти можливої організації регульованого співжиття різних життєвих форм і стилів, безглуздо уявляти, якою повинна бути ця нова, горизонтально організована соціетальна структура; ця справа не соціологів, а футурологів.

Ми розглянули можливі теоретичні наслідки альтернативних відповідей на запитання про те, чи скоординовані різні життєві форми і стилі з позиціями, що існують у соціальній структурі сьогоdnішнього суспільства.

Однак насправді ці відповіді не є альтернативними. Говорити, як Г.-П.Мюллер, про розподіл шансів і прагнень до стилізації з різних позицій у стратифікаційній системі зовсім не означає заперечувати можливості подальшої реідентифікації індивідів і становлення відповідних життєвих форм і стилів як самостійних елементів соціальної структури, які не вписуються в існуючу нині систему стратифікації. У цьому розумінні погляд П. Бурдьє, що визнає класову структуру суспільства й уточнює наші уявлення про цю структуру, не суперечить позиції авторів, що пророкують „кінець соціального розшарування”, „кінець стратифікації”. Навпаки, підхід Бурдьє, що вивчає, яким чином культура, формуючи класові ідентифікації, починає відігравати усе більшу роль у відтворенні соціальної структури, демонструє, що культура незалежно від передбачуваної соціально-економічної матриці бере на себе роль структуруючого агента. У такому випадку і мюллерівський аналіз розподілу шансів та прагнень до стилізації, і концепція Бурдьє, і ряд інших теорій, на яких ми тут не зупинялися, є не що інше, як вивчення процесу трансформації соціальної структури сучасних індустріальних суспільств у нову структурну організацію, засновану не на вертикальному, а на горизонтальному членуванні.

